

PRINTED BOOK

THE VEDIC PATH

Quarterly Journal of Vedic, Indological
and Scientific Research
Gurukula Kangri Vishwavidyalaya,
HARDWAR

To,

61

If not delivered, please return to :

Dr. R. L. Varshney

Editor, Vedic Path

'Dreamland'

P. O. Gurukula Kangri-249 404
HARDWAR, U. P., INDIA.

पेज - 17 25 x 10.5 x 0.4 cm

सुखल्यानंद टीका

न्याद्युत्प्रेक्षाधारवानुरूपानेन श्लेषमूलमात्रासंभानं

०००

०००

०००

०००

०००

प्रभाजन्कत्वातयोरुपौत्वमिति भावः

61

कु. नी. ७७१। न्याद्युत्प्रेक्षाया एवानुत्पानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीवीव विरोध आगोत्प्रेक्षायाः अर्थान्तरानुगृही
 नायास्तन्माधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति इति विरोधप्रकरणम् विभावनेति प्रसिद्धेकारणभावेपि
 ५५ कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभावनेकारणान्तरं स्यामिति चतुर्थेः कारणभावश्चादवस्थितत्वेति सर्व
 बोधाः तल्लक्षणसमन्वयः एतदेव तत्रेण सकलभावनाप्रकारसाधारणसामान्यलक्षणं आद्यप्रकारविशेषल
 ५६ क्षणं च त्रिभिरेव द्वितीयं तु कारणान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनं इत्युदाहरणविशेषव
 लादेव गम्यते इति विविच्य न च कृतं प्रतियोगिके सत्कार्योत्पत्तिरूपे नृतीयप्रकारे निष्पत्तिर्वा रणाया
 न्वितेति तत्र प्रतियोगिकस्य वस्तुनः कारणभावकृत्यस्य कथनेपिन कारणान्वितत्वेन कथनम् इति कत
 तन्निरासः प्रकारपंचकेपिकारणान्विताभावस्यार्थतोगम्यत्वान् कथनेति अप्रयत्नादेति स्वातंत्र्येना
 नात्तरसमंता नसिक्तं पश्चात्तत्समासः तस्याः कामिन्याः अप्रीतेति अप्रीताः पान न्याः दीवामताः कादवाः
 सासिक्तं संसायत्रतथा असंमृष्टं संमार्जनं शृणुं प्रमलमंवरमाकांशं यत्र रावप्रसादिनं वस्तुगालनकलक
 ६ लादप्रदोपादिनायन्प्रसादनं न च न्यूनं सत्तल्लघुप्रवृत्त्यत्र एवं मूलं जगत्तनो हस्तः सीदित्यन्वयः पर
 मार्षितः शुभ्रं विन्येव काव्यादृशं दृष्टुः पाठः विभावयमानेति वर्णयमानेत्यर्थः वरेति वरतनोः केदारच पाश
 नासपादकेन प्रणवसुरभिभवेन राज्ञो हस्तेन अवचिनकुसुमालूनपुष्पापिलतावृतासक्तभृगासं
 जानेत्यर्थः हेतूनामिति असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकं सं वधस्य वा वैकल्ये सति अस्ति इति धर्मवैक

पिब्या स्वानम् असेवप्रभेदां नरमाह उपादेयो न्य इति प्रार्थनयामरणसूचन धरेण गर्भिनः व्यंग्यत्वेनान्त।
 भाविनः एतच्चतिरोहित इत्यस्यार्थकथनम् तदेवमपकुतिभिन्नत्वे सति च मत्कारकोरि निषेधत्वे सामान्यत्वे
 द्वाणम् इत्यादिपालकृत्प्रकरणम् **आभासत्वे सति विरोधस्याभासत्वे प्रापानतोभासमानत्वे सति वि**
रोधाभासो नामालंकारः आभासत इत्योभासः विरोध आसावाभास इति युक्त्यते इयदर्थकेन वादुभा
 नस्यापानदृपत्वमर्थान्तरपरिहार्यत्वदृष्टो ध्याते तस्याचेकाधिकरणेन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वे
 नागृह्यमाणयोर्द्वयमयोभासमानापर्यवसन्नविरोधत्वत्वात् **दृष्टव्यम्** अनिरशनिश्चनमुच्चैर्मित्या
 दावतिव्याप्तिवारणायार्थविशेषणम् अप्यन्तात्वारसा कंरकंनचरणद्वयमिति विभावनावारणा **सि०**
 याद्वितीयम् पर्यवसनेनस्यविरोधस्यदोषत्वा दपर्यवसन्नत्वंविरोधविशेषणमिति **दिक** श्लेषे नि हरेण।
 योश्चीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणाविमर्शेन नत्परिहारः प्रतीयेति तस्मान्नलाद्वयेन केत्वा प्रतिकूलनृपै।
 विवविरुद्धधर्मैरपि भेदनाभेदकारिनात्यक्तादिभिन्नेत्यायस्मान्ननलः अमित्राणां चानृणाः जयकेदपि
 नृ० **उजसामित्रस्यस्वेतयक्** अथचमित्रादिदेवनमित्रादिदिति विरोधः चार दृष्टरपिविवारदृष्ट्य
 स नादृशः विगतचारदृगिति विरोधः विरोधेति विरोधसमाधानदृष्टोत्प्रेक्षात्रिरः प्रधानं यस्यादृशो
 इत्यर्थः **यत्** विरोधसमाधानात्मकं यामुत्पन्नयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्पन्नमेव भग्नमिति कथमुत्रविरो
 लंका धाः **र** इति केनचित्सुमनसापिविमनसेवाभिहृतं न **दसारम्** विरोधभानमन्तरेण विरुद्धधर्मैरपि

५५

नर वर प्रत्येकमपीति ४ तत्प

रहेभ्यमेतत् हेतु स्मर विषय १४

3

कुटी प्र० ॥

५५

त्रैरप्या

विल्ली

रनुप

नर

विशेषः इदमिति उदाहरणमिति ज्ञातावेकवचनम् द्विवीति भुवि संहिकेयस्य संहिकेयस्य भूतान् दिवि ज्ञातुं
 कारो चंद्रमाश्रितवतः शशाससा अयससा अयसहितस्य सतसंहिकेयात् परेति परस्यातिशब्दात्तिष्ठो य इ
 वार्थ इत्यर्थः ननु भयं इत्युवाच निष्ठावा निष्ठावादिधत्तान्ति ह्यत्रान्तोरावणः मारुते हनुमतोवाले पुष्टदधु
 इच्छन्नेवान्मादीप्यदीपयतिस्मत्पर्यः अपिना इष्टानवात्रिसमुच्चिताया वावात्रे विषमपदेनान्वयः समुत्प्रेति ४
 जीयते विषमपदेन विषमयसामर्शकेन पदेन तथा च तान् यैव लान् वाक्यमावर्तनीयमिति भावः यत्वा
 निष्कसेवतदुत्तरापि शब्दसमुच्चितायाः इष्टानवात्रोतिनैवान्वयो न तु तत्पदपरामृष्टेन विषमेण प्रत्यु
 त्प्रेति नित्यं नित्यागवापिशब्दान्वयव्याख्यानेन निरस्तं वेदितव्यम् यत्नेति दधितो प्रतिनायकोक्तिः यत्नस्या
 तपत्रं कुत्रतत्रसिके हेतुत्विवापिकायां सरसीरुहस्थित्वान्नैव मुरवस्पलं की हरिष्यति तत्त्वत्पस्या इत्या
 र्थः खिलोसीति विभुमः धारयामः वदन्तु गोपपुत्रिणिलौ भुजायस्य सः भरणेन भारेण भुग्नावकावित
 तांवाहवोयेषां तन्मा भूतेषु सत्सु हसन् अत्रेति नच भयं भुग्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसंधिभंगरूपा निष्प्राप्ते सा
 दादुपात्तत्वात् सर्वांगचूर्णीभावगर्वापहाररूपाया अस्फुटगम्यमानत्वात् कथमिष्टात्राप्रिमात्रमित्युच्यत
 इति वाक्यम् अस्थिसंधिभंगस्याशब्दत्वात् भगवत्पुत्रोपि त्यप्रयुक्तं भरणध्वनवकतामात्रस्य शब्दा
 पात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानहत्वात् सुहृद्भूतानां गोपानां निष्प्राप्तौ हासा
 उपपत्तेश्च अत्र एव न सर्वांगचूर्णभावोपि तस्यः प्रसन्नभावाच्च न हयः हार्यो नश्चिरकालेन धार
 यो नैकलियुगस्यः का लः इदं जगत्कृतं संचनमवति

प्रति ४

मु ५

५५

५५

५५

५५

५५

हनिवर्तकत्वस्य सिद्धवत्प्रतीतेः अतएव न विरोधाभासोऽपि विरोधोक्तिः कथं न च सा संगतमेव न हि गोत्रोद्भायवि
 षयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्त्वेऽपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिति ह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्ति
 रेवेति विभावनीयम् इत्यसंगतिप्रकरणम् विषयमिति परस्परं नु त्परहितयोः पदार्थयोरेव घटना संबंधो
 वर्णने तत्र तत्र विषयमनामालंकारः संबंधश्च संयोगादिः उत्पाद्योत्पादकभावश्च नित्यसर्वप्रकारसाधारणमेव
 बोध्यं धनदणम् अभिलषसीति अंककलंकं दालयप्रदालय अथ प्रदालनानंतरं नो चेत्तस्या मुखं कृत्वं केति वदे
 ५ त्वत्त्वः वस्तुसती वस्तुगत्या विद्यमाना च द्रोति चंद्रश्रवदनलक्ष्मी अतयोरित्यर्थः विरूपेति कारणविलक्ष
 ११ एव स्वदृष्टेः त्वर्थः कृपाणिकारबद्धः क्रमेणेति क्रमः परिपाटी संज्ञानीयं गुणोत्पादकत्वदृष्ट्या विरुद्धा कार्य कार्य
 संपत्तिरिति पंचमविभावनाप्रकारेण भेदमात्रं व्याहृत्य कार्येति अयं विषयः उक्तविषयमालंकारभेदः न १०
 तीयप्रकारमाह अनिष्टस्यापीति अपि भिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमाना अनिष्टस्यावाप्तिरपि च न द्विषममि
 त्यर्थः अपि नोद्धानवाप्तिः संगत्यनेचकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः भवेति अहं संज्ञां सर्वपेटिकां भव्य दृष्टा ५
 साशयाप्रविष्टप्रारुः मुख्यकस्तेन भक्षित इत्य चयः वस्तुप्रविष्ट इत्यस्य संगत्यमानत्वात् अनपदत्वं इ
 तिकेन चिदुक्तं तदीभनिवेष्टां य सहृदयानुभवविकल्पनमेव सुखदुःखणीयम् अनिष्टस्यापि प्रतिलो
 भ इत्यत्रापि भिन्नक्रमो बोध्यः गोपाल इति हेतुदो गोपाल इति हेतोर्वहुदुग्धबोध्यां आश्रितः त्वया
 तुमात्तस्तनदुग्धमपि अलभ्यं कृतं मुक्तिदानेनेति भावः पूर्वत्रेवानवाप्तिरप्येव गम्या इह त्वयापि शब्दगम्याति

कुं कुं. अ. एपा रिजात राहित्ये न वेयधिकरणोपनिबंधनं प्राथमिका संगतिनो वेत्तव्य एपा नु य पत्ते. आलं व नारव्य विषयता
संबंधेन चिकीर्षायाः सामान्याधिकरणेन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् एवंनेत्रेयुक्तं कणमिन्पादौ कं करणत्वेन
जालंकारत्वे यो विरुद्धयोः सामानाधिकरणवर्णनान् विरोधाभासत्वं चिन्ते एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ पीत्युदा
हरणे विरुद्धा कार्यसंयतिर्दृष्टा कचिद्विभावनेति प्रकारेणोवगतार्थत्वात् संगतिभेदात्तरकल्पनाऽनुचि
ता मोहमिन्पादावपि मोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्णने विरोधाभास एव तिके। ना ५
श्रिउक्तम् नदसंगतम् उक्तसंबंधेन चिकीर्षाया हेतुत्वात् सिद्धेः न हियदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकर
णमेतर्भावोक्तसंबंधेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तात्रिकसंमतं युक्तं वा अन्यत्र चिकीर्षितत्वापि प्रमादादि
नान्यत्र करणेन व्यभिचारान् अतएवैवंविधं वेयधिकरणस्यो विरुद्धत्वादपि न प्राथमिका संगत्यं नर्भावः संभ
वस्तुतस्तु विषंजलधरेः पीतमूर्धिताः पथिकागनाः इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवेयधिकरणप्रयुक्तो विधि वेः ७
क्रिविज्ञोषोपित्वन्यत्र कं एतृपा संगतिरपि प्रतीयमाना न ज्ञाया निराकर्तुं मू एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ पिदनु विरुद्ध
दाहरणं गोत्रोद्धारविषयप्रवृत्ते गोत्रोद्देष्टव्य कार्यत्वात् विरुद्धा कार्यसंयति रपि विभावनेत्यपि। ना ३
नयुक्तम् गोत्रोद्धारप्रवृत्ते गोत्रोद्देष्टव्य निवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् कथंचिदं भुगमेप्यन्यत्कार्ये
कर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकायांतरकरणे तृपा संगतिरपि मोहजगत्रयभुवामित्पादौ च मत्कारित्वेन न।
ध्यात्मिकान निवारयितुं वाक्यते नचात्रापि मोह निवर्तकानो होत्यत्रैः सैव विभावनेति वाच्यम् मो
तव्यस्यानुत्तर एपा युक्तं गते निरुद्धं न वेव प्रवृत्त्य एवंनेत्रेयुक्तं कणमि
त्यत्रैव सत्यपि विरोधाभासऽन्यत्र च मत्कारित्वेन न ज्ञा जालंकारभावात् न्यत्र कर्त

मी

मेव

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कु

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

५४

१५१

भू

५४

न्ययतां तत्तत्पर्यं मवापेत् न्ययः अत्र च तं पादेना संगतिसमाधानम् भूवापेति भूवापवदन्ती भूस्वत्पधनं
 लतायावदिति परिमाणार्थविक्रान्तनयमाकर्षतीति यावत् तावत्परिमाणं हृदयमिदं तद्वत्पथः अत्र
 हृदयमेव धनुशकार्थं योः कार्यकारणयोः भिन्निदेवात्वं दृष्टमिति नासंगतिरलंकारः अन्यत्रेति अन्य
 त्रकर्तव्यस्य वस्तुनः ततो न्यसिन्नधिकरणेया कृतिः करणं तद्वत्पथसंगतिरित्यनुवृत्त्यने तथान्यत्कार्यकर्तुं
 प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं तृतीया संगतिः अथ गन्तुं प्रविजानं यस्यास्तां स्थां स्वर्गं तथा प्रविजानं तत्तत्तद्वि
 मां अकृथाः कृतवानसि एवं गोत्रायाः पृथिव्या उद्गाराय पुरावारा होवन्तरे प्रवृत्तो पितृ गोत्राणां पर्वतानां
 मुद्देहं हलनमकरोः कृतवान तीत्यर्थः श्लेषोः त्वं तं श्लेषमूलकाने दाधा वसायां त्वापि ता यथा वेति हे भू
 उनेकवीरचोलदेशाधिपसिंहसदृशं त्वनूरुवक्त्रे नखं डित्ताये स पत्न्याः शत्रवः तद्विलासिनी नाम भिनवा
 अदृष्टपूर्वभूषणानि भवन्ति यथानेत्रेयुक्कं कणं जलकणमेव कं कणं वलयो भवन्तीत्यनुवृत्त्यः अथो
 निसुमुच्चये उरुयुं पत्रमुक्तावलीसैव पत्रिकारचनो करपद्मे वेपुल्लिखकं तिलं युक्तं कं तुलं न तं तं
 पंकुं चारीरमादाय मर्यादाति क्रान्तं कान्ते हृत्परसुसुमुद्देणा मुनेव हृत्पेण सुंदरस्त्रीणां मोहं वृद्धयसीत्य
 न्वयः अत्रेति अनयोर्मध्य इत्यर्थः अथोदाहरणं लक्षणानुगतिरित्यन्वयः भवति नाभभवनेने
 ति यावत् भावना हृत्पभवनप्रयोजकत्वापारहृत्पा यन् अन्यत्र करणीयस्य त्वाद्यसंगतिप्रकारद्वयं
 नरकपथनमयुक्तम् अपारिजातामिन्द्राहरणं अपारिजात राहित्यं चिकीर्षी हृत्पकारणस्य कार्यं
 वस्यर्थेन

५५

५५

वि२

५०

५५

कुन्ती प्र कल्पतरुः अत्रययोधिजन्या कल्पतरुः कारणस्य यो धेरुत्पत्तिः यथाभावना जातेति जानुकदाचित्त
नकलनेव कनकलनाका मिनीगिरिद्वयमिव संनदयम् इति विभावना प्रकरणम् **विशेषोक्तिः** लक्ष
यति कार्यं जनिरिति युष्कले सहकारि संयत्ने कारणसति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति पावनं कार्यस्य
जनिरनुत्पत्ति विशेयोक्तिः विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः अनुगतेति प्र
नुगगोरक्तिमावृतिश्च पुरः सरोग्रवर्ती आज्ञाकरश्च पूर्वोदाहरणे नुक्तमिति मित्रो ब्रह्मदेवगतिवैविध्य
स्य निमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेति मेदः इति विशेषोक्तिप्रकरणम् असंभव इति कस्यचित्पदार्थ
र्थस्य निष्पत्तेरसंभवेनोपलब्धवर्णनमसंभवो नामालंकारः गोपशिशुकः गोपबालकः निंदायां स्वार्थ
वाकप्रत्ययः उत्पादयेत् उद्धरेत् अयमिति वाराजलानां निलयः स्थानं नृणां पिपासापार्थमिन्नाद्यश्च न
रलितं चंचलीकृतं श्रितं अश्रितः मुनिरगस्त्यः एतं समुद्रं लणादासं मतायास्पतीति को जानीते इत्यन्व
यः कीदृशं निजकरपुटीकं संपुटमेव कोटं विलेनं कृतं तथानाम्पतो ग्लायनः तिमयो मकरा मत्स्या
अयस्येवं भूतमित्यर्थः इत्यसंभवप्रकरणम् विरुद्धमिति अदृष्टमित्यर्थः भिन्नदेशान्ते भिन्नाधिकरे
णत्वं विषं जलं हलाहलं च संगतस्य भावः संगत्यम् नदभावो संगत्यम् अजस्रमिति दमयंती प्रतिह
सस्योक्तिः हृदमयानि त्वं तदीयानलसंचाधिनीदरमत्यर्थम् दीर्घा संकल्पामनोरथः तद्रूपसोपान
परंपरा अजस्रतिरंतरमोरोह सिसुपुनर्नलः आसानुवर्षति मुचतीति यत् न तत्र वध्यानात्

प्रातिक

५०

लोहाहरणम् संवधुवैकल्पे उदाहरति उद्यानेति विलोचने कर्मभूते उदस्यति उद्गताश्च गोकुर्व नीत्या
 र्थः क्रियेति धात्वर्थः भिप्राय नू सृजन् ससंयोगरूपत्वात् इमां द्वितीयप्रकाररूपाविभावना व्याजहार
 नि गुणज्ञानिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनं विशेषदर्शनायेव सा विशेष क्रिरिति ग्रंथेन व्य हतवानित्य
 र्थः एतेन प्रथमप्रकारान् द्वितीयप्रकारस्यैव लक्षणम् इदं रूपपादमिति वदन् न पातः वैलक्षण्यभावे हि
 तं प्राचामलंकारत्वेन कथनमत्यन्तानुपपन्नमेव स्यात् अस्ति च स्वरूपतः कारणभावकथनात्कारणग
 तधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणभावकथने सहस्यसिद्धौ विच्छिन्ने विच्छेदः प्रकारान्तरास्वीका
 रे लाघवमिति नुस्वीयलाघवोद्भावनमिति कृतमधिकेन कार्योत्पत्तिरिति प्रतिबंधके सत्यपि कार्योत्प
 वि, त्तिकथनं तृतीयाभावना नरेन्द्रानिति नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवेद्ये पिबर्जते इति विश्वः अस्तिः खड्ग एवमु
 जंगः चित्रमिति प्रताप एव तपनः सूर्यः आनयञ्चञ्चन इति न सनातपञ्च आनयञ्चञ्चन सहितं सातेप
 त्रं उदित इति कस्यचिद् राजकुमारं प्रतापवर्णनम् कुमारं रूपे सूर्य उदिते सति कोः पृथिव्याः बल य
 मंडलमेव कुबलयं कुमुदमुद्गासं नि क्षेत्रं त्रियकुलं न भानि अथ वनक्षेत्रं भातीति चित्रमूना
 प्रापरेयां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुली भवन्ति मुकुचं नि अजलि वधुत्तदा कृतीति भ
 वतीत्यर्थः अविच्छेदीति विच्छेदो विशेषदर्शनं विश्लेषश्च तच्छून्यम् परस्परं स श्लिष्यत्वात् कुच
 युगं कर्त्तुं जगत्त्रय हंतुनाम प्रतिवेदः कर्णश्च कर्णप्रणयं परिचयः यत्र इति करबदान्त्वा

जयाश्रावः प्रावः परमवोयेन तादृशः कुत्रयात इति न ज्ञायते इत्यन्वयः यदिति हे कुत्रंगय तयस्मात् धनिनां
 मुखं वा वारं नेन सैन्यपक्षि मृषामिथ्या चारुप्रियशब्दान् न वदसि यदिति सर्वत्र संबध्यते एषा धनिनां ग
 र्वयुक्तं वचनं न शृणोषि तान् धनिका अति आश्रया न धावसि पक्षे वलं काले तु धासमये रवादसि भवति।
 निद्रायाः आगमं निद्रा प्राप्नोषि न तस्मात् कुत्र तीर्थे किं नाम तपस्तप्तत ब्रूहीत्यन्वयः निर्विस्पृहो न स्पृहन्ते
 न हीतसेति मुन्यादितमित्यग्रे तन्नेनान्वयः कल्हारीमिति जलपुष्पविशेषस्तत्संबन्धिनः कल्हाराः सुखयन्ती
 तिसृष्वंशं ग्रीतलाञ्छेत्पर्यः अप्रकांडे अप्रस्तावे न याचा प्रस्तुता सोप्रांसा चेति मुन्यातिरिति भावः न परसे।
 मान्यं लक्ष्यं प्रसास्यते मन्त्रयेष्वस्वरसवीजं दर्शयति वस्तुनस्त्विति अभिव्यक्तिरिति यो प्रस्तुत
 शेषः परस्परं चित्रस्य विषयः आलंबनभूतो विप्रो वदन्त्ययः अन्यथा न लोके चित्रेपि न दंतर्भावांगी
 वलं हरम् इत्यन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्या भिन्नैरव्ययजस्तुतिवृत्तिद्वौ चेत्तार्थः प्रक्रिया।
 समृद्धिः एतत्तत्त्वं एतीति नायेका प्रतिनायकस्योक्तः हेनरुणि अतो मुकं बालकः नाम वितर्ककं कुक
 रणेन साष्टांगिण्युधेते कियत्कालं चिरे किमभिधाने किं नाम केतपः अकरोद्ये न हेनृनात वाधरवत्या
 तायाः उन्निविचकलं दर्शनीत्यन्वयः इति व्याजस्तुतिप्रकरणम् व्याजनिंदालक्ष्येति निंदया इति य
 नाश्रयति इत्येति दाया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिंदा इतरनिंदा व्याजेन निंदेति मुन्यन्तेः विधेः

स ४

जा ६

समया ५

वा ५

गुरु

सं० विभक्ति

एवमग्रेरि सुहृत्वेन सूर्यपरिकल्प्यत किं
रणस्य चंद्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्वा

कुरीत
५०

तस्मिन्निष्ठमिति सिद्धं प्रवेष्टानेन कृतं सूर्यकृतं तेषां किं रणनामगो प्रतापनं च परिकल्प्यते एवमेव किं लेख्यं
 रणनाम रंजानमारक्तत्वरूपिणानां वृत्तिरूपं परिकल्प्येति दर्शितमित्यन्वयः ब्रह्मणेति हेतुना न केविशे
 कभूपालत्वञ्च न गदे संवर्ती भिल्लो प्रकीर्णानिरन्तात्पादाय नुरुत रामहतीयावदिरांगारस्य च
 कामां तिस्रया व्याकुलां गीतदुपरि श्रीखंडकाक्षकलनिष्ठा कुलीभूतनेत्रा फूलकारकुवती शिशुस्य
 समृद्धेयसती आसपरिमलेन प्ररुक्ते रागते भ्रमरं धर्मचक्रं करोति इत्यन्वयः प्रभूतेति बहुलोत्पन्नः एषु चंद्रस्य
 त्याद्योऽसर्वं व्यापकभावद्वयसंबंधगर्भे प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणं एव शालिबेनानुदृष्ट्याभा
 दात् क्वचिच्चेष्टात्पादकत्वेनाभिमतस्वकारणं घानवा अनिष्टावाभिष्टपकार्येणानुदृष्ट्याभावात्सा
 मान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः इति विषयमालंकारः सममिति अनुदृष्टयो रित्यनेन संवंधस्येति
 बोध्यः परस्परमनुदृष्टयोः संबंधस्य वर्णनं समनामान्ते कारः यन्नस्यानं च शिखंडमडनं चंद्रकलाभ
 स्मयाप्यं हृदयं विजमिति अत्र विजवनं चादयो वीर्यावेति त्रययो न नाथ परिणतं पक्षं स्कीतिः तिदर्श
 समृद्धिः एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकलाभदा एवातुर्येन जकोविदः पंडितः साहचर्यं मति कार्यस्य कतमित्य
 रणेन साहचर्यमपि समालंकारः नीचेति नीचप्रवणता नीचसक्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जा न्वयः
 तायाः उज्ज्वलेति जलस्य तादृशत्वादिनिभावः वेति धनतां मेघरूपतां वर्षजलवर्षतोः रामयति २४
 नात्रायति हियस्तातोपिदवदहनीपिदवमेव स्वात्पादकं विनिति तथा च कारणस्य स्वात्पादकना

४
कु

म ५
ति ६
हेहरे ६
एः

एजन्वमपविजेहीर्वयागोपानांप्रवृत्तिरिदृश्वगम्यनइतिनिश्चयमलोकइतिहेतुनिलोकेप्रसिद्धक।
लंकमपहानुंनिर्वर्त्तयितुंमृगाकसुवमुखंजानःनत्रापिपुनस्तिलकआजेनकलंकरेखात्त्वकल्ययसिक
रोषिहियस्तान्नायःसमाश्रितजनैस्वाश्रितजनंकलंकयतिकलंकिकनकुर्वतीत्यन्वयःआपोपीतिमृगाया३
यांप्रमादनाहनपुत्रेणतापसेनत्वमपिपुत्रशोकान्तरिष्यसीतिआपेदनेनंप्रतिदशरथस्येक्तिःअहयमु४
यपुत्रमुखयंकजजोभेमपिमवनात्वयायानितःअयंआपोपिसानुग्रहोभवतिखलुतिश्रितमिधने।
शिद्धःदीप्रोदहनःकृष्णारुषियोग्यांसिंदहनपिवीजांकुरजनेकरोतीतिदृष्टान्तःपरेतिपरस्पदशरथनी६
स्वानिष्प्रापणदृपयदिष्टनदनवाप्तिःअर्थान्तापसस्यैकतस्तत्राहस्वनइतिनियोक्तृप्रेषयितुःसंप्रत्यर्थः७
तिइतिमोक्षमूढत्वमृएवंविधायामाप्रत्वबुद्धेःविधेर्देवस्यविपाकपरिपाकफलमितिंयावत्तभा।
नुरितिभानुःसूर्यःभवच्चरणकिरणशोभायास्त्योयकिरणसमूहंनिशामुप्रभातपर्यंतंप्रताप्यत
त्रोसूर्यकिरणानामतोप्रवेत्ताततापयित्वातत्रतस्मिन्किरणोत्करेहनबहादनेःसकाशापुधुनेसति८
रक्तनादरीनानंदसतापःसन्तुष्टमात्रेणलुभरागेनबलौहित्येसतिअनुदिनंतामभजतीति९तापैचयः
गहीनातत्सुषमानच्छोभायेस्तोदृशमित्रकरोःसूर्यकिरणसुहृत्पाणयश्चनेषामुपलक्ष्यतामेनत्वदके
त्वद्वक्त्रस्यकान्तिलक्ष्माधिकमेणहीयमानःदीयमाणःसन्ननीत्योपचिताप्रवृद्धाश्रियमाश्रुनाशोतिहेहरे
यस्यास्तांशंसतिकथयनीत्यन्वयःअत्रेतिआगमसिद्धेनस्मादिवाग्निरादित्यप्रवित्त्रातिगतावादिअंयवि
यै३
नस्याभजेनाता४४
प्रजस्वभाजराहंतस्पमुद्रामुकुलोभावामुद्रणव

शक्यत्वात् कार्यस्यापि धूमस्य नद्यात्तमुचितमिति भावः आदायेति विरहिणा इयमुक्तिः सोपचंद्रमां कि
 रणैस्तपतेतन्वाग्नेयां मित्यर्थः सकः यत्रादोहनाहनच्छपेण हुनभुजाग्निना दत्तो हस्तावलंबो यस्य
 सः निदिलललाहंतत्संवाधिमहसानेनाग्निना वद्वेयासंवद्वयामेज्यानिष्ठः प्रसिद्धः प्रोढोयुवारा
 होमुखसंवाधभिर्विधेरंतर्गतीकृतः ग्रहणकाले संपर्कानिशया दंतर्गता प्रापित इत्यर्थः अत्रका
 र्थयनायस्यका रणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुदयत्वं भेदांतरमाह विनेति अनिष्टं विना यमर्थं कर्तुं मु
 द्यनस्तत्तिद्विरपि सममित्यनुहत्या योज्यं यदर्थमिति पाठे यश्चासावर्थश्चेत्यर्थः युक्त इति वारणं नि
 वारणं वारणं गजश्रयुक्तौ न स्यादपितु स्यादेवेत्यर्थः शोभने इति कविन्याठः साधुरेवं पिसंगृहीतस्य
 अपि वादसंगृहीतस्य न भवचनं परिहासवचनं अत्रेवावालिः श्लेष कल्पिता बोध्या इष्टार्थप्र
 तीतिरिति दूषार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः अप्रतिहत इति अनिष्टस्येष्टाभिसत्त्वेन ज्ञानकाले अनिष्ट
 नेनाप्रेतिभासादिति भावः उच्चैरिति गजैरुदंतं दारो हणपूर्वकं गमनं इह त्वन्नगरे उचितोस्मि वास
 कृतवानस्मि तदेव मन्त्रार्थमानमेव उच्चारणं दूरनिरसनमेव उच्चैर्गजैरुदंतं मालंभयसे प्रापयसि प्रति
 हियस्मन्मे सेवाविकलानभवति इति मुखे स्तुतिः नतो दूरनिरसन दूषार्थान्तरपरिग्रहेण विष
 मालंकारसूत्र्यानिर्दोषपर्यवसंतं एतेन वैषम्यमनिर्दोषस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तत्रापवाद

लक्षिते ३

घटने २

पदेन पूती ४३

17

कु.सी.प्र.वितेति स्वयमुक्तवितेत्यर्थः चेत्त्रिआणामर्थवैचित्र्याणामर्थान्तरयवसितः प्रथीतरप्रतियोगिकत्वे
 नावस्थितः विज्ञेयव्यगर्थविशेषम् सं नि संयोजनकाले उचितं यत्केन ववचनं मिथ्यावचनं
 तस्य परिहारः तेनाप्य यथार्थं बोधित्वे इत्यर्थः नाहं दूतीत्यत्र हि दूती गतमिथ्यावादि त्वविशि
 ष्टलक्षणे तदभावस्तु यद्यपि न यथार्थं वादि त्वं तथापि न पुनरप्यत्र त्वत्वात् त्वर्थवत्स्य नोक्तिः नरेति सं
 धिकरणार्थमागता नां दूता नामुक्तिः नरेण राज्ञां मोलिः श्रुः संधीति संधिकाले उचितं यत्केन
 ववचनं न त्वरितं पल्लविते इति पूर्ववदर्थः प्रजाहः संदेशाहारिभुतं निषेधस्य बोधात् संदेश
 हारिकेतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टलक्षणे तन्निषेधेन वस्तुवादि त्वत्त्वे विरोधः व्यज्यते इ
 ति प्रथमे वनिषेधादौपोनतु सर्वजगतीपाले स्येतादि विज्ञेयो निषेधेन केवलेनादौ पुंशक्त्यने
 तस्य जगत्कुटुंबेन इत्युत्तरादौ गम्यत्वात् एवं स्थिते कथमुच्यते तवन कश्चिदपीत्यादि इति न
 जोच्यते न वयमिति निषेधाभावे केवलादुत्तरादौ नोक्तविशेषावगतिः स्यात् संधिकाले चि
 नकेन वचनं नैव संभाव्यमानत्वात् अपि नुत कालीन संध्याभिप्रायमात्रावगमः निषेधेन नुत त्वरित
 देयुक्तविशेषावगमः इत्युभयवादि कमेतत् सत्यवादि त्वं नुत विशेये व्यजनीये धारभूतं न नुत
 देवविशेषं च भक्ता रित्वात् अतएव नाहं दूतीत्यत्र वस्तुवादि विज्ञेयो व्यज्यत इत्यतः कारसा
 र्वस्वकारः वस्तुवादि धारभूतं यस्यादृशो विशेष इति तदर्थः इति तेनाहं दूतीति पूर्वोदाहरणम्।

५५

रेलो

पदेन

व४

३३

रूपम

२

त्व४

धेतविशे

तमादि

तादिता

५६

४१

क ४
क ५

इतिभावः

उवाच नवाचननन्याः प्रयोजनत्वं नापिलीलाभात्रेणापिन निर्माणं भवतीति भावः निंदाव्याजेन नरुणी।
 निंदाव्याजेन तसौंदर्यप्रज्ञासाक्षादर्थचमत्कारानि शयप्रज्ञासायापयव स्यनीत्यन्वयः ननिंदाव्या
 जेन स्वकविना निंदाव्याजेन कविना सौंदर्यरूपाप्रस्तुतार्थस्थानं नमस्कृतवान् कथं मं पद्यस्य नत
 परत्वमित्याशंका भवनेन भूमिका मारचयति अस्मत्पादिरसांतु गुणत्वादिति वीतरागोऽग्रा ॥ १४
 रस्यासंभवात् ननु गृगारसंभवेपितन्वीनिर्माणनिंदया शांतं वसपरिपोषात् अस्मेवरसानुग
 एत्वमतग्राह वीतरागोति नापिरागिण इत्यनन्तरं इमेविकल्पा इत्यनुष्य ज्ञानेविवेचिनेति चित्ता स्वक
 सौंदर्यरूपेत्यर्थः अनरववाच्यार्थासामंजस्यादेववाच्या संभवेपि वाचासामंजस्यां भवेपि तथाच सं
 वाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटे पप्रस्तुतार्थतात्पर्यगमयतीति भावः इति व्याजनिंदाप्रकरणम्
 आदौ पदं इति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमाभिसंधाय प्रतिषेध आदौ पः सूचित इति पदांतरप
 रिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिषेधनियतत्वादिति भावः नचात्र केमर्थादप्येवमप्रतीपमेदेन गतार्थत्वं शं ॥ १५
 कनीयम् नस्याच प्रतिषेधं प्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् असंदिग्धमुदाहरति साहित्येति हे कवि
 श्रेष्ठां साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मथ नादिवपरिशीलनान् उन्मिन्नमुत्पन्नं कर्णयोरमृता
 मिवात्मादकं काव्यरत्न यद्यस्मात्तस्य लुठनार्थं हेत्या वकाव्यद्वयस्यार्थस्य विनम्रचोराः प्रगु।
 ली भवंति बहुली भवं तीत्यन्वयः गृह्णत्विति यदिवेत्यथवेत्यनेन समानार्थलुप्तेष्वपहनेषु स्वादि

॥ १४

स्वक

सं

॥ १५

उ

हृषणम् कस्यचित्पापं न तस्मिन्निवभासमानं प्रयुज्येदेतन्मन्त्रात्पन्नासास्तरयानुनानुगच्छन्तं हिनीत्युपरापते
इति च निरेकमकरासु अथ सहोक्तिरलेकारः सहोक्तिरिति निल्लप्येदेशः सहभावइति लक्षणम् सहभा
वः सहित्वम् जनं जनः सहदेवद्वयदकः एवं चैवमर्कतिजननम् सहित्वं सहोक्तिरिति लक्षणम् दिशं
तस्मिन्नि तस्परतः कीर्तिप्रत्यर्थिनिः प्राचुनिः सहदिशं तमगतदित्यन्वयः प्रजन्तीयाया निरुचितं त्वार्थक
याप्र नैसाहेत्यवतीकीर्तिगीमनमप्यइति राधेएकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यवत्त्वान्नमर्थिनामपि मता च य
मर्थि प्रतीतिः तदुक्तं सासहेभक्तिः स ह्यर्थस्य वल्लारकेद्विकारकं इति ध्या यन् गीमार्त्तमप्याहर्गानुमिदम्
निरु ध्यायापां चै रध्वगेः समसाद्धं विरपिनां तदुक्तं तल्ले मूल प्रदेष्टुं सं अयते कुनदत्तकाल्प
पितृ मन्त्रे तने आनेवनि असम्प्रागतेषां निशयकृते बोधः एवमापि जटुतशीतलगाग्लानेवमोजलस्य
मूल मधोदेशं नीनेमन्त्रेः सहयानि मन्त्राणि द्यानि विहापचयः नयप्रहिमाउक्ताः संशय कयायस्य एवं
न तस्परवैदीयिनिः तस्मैवसतीलोकेः सममपः जलन्याचामनीपिव निदीधेत् स्त्रिया निममः निदाज्ञा
नेवसतीकालाजने सहगर्भगहज्रभ्यन्तरगहं प्रविशति तत्रैव तदुद्भवान् कानिमेतजोहानिः सोढुमाये
निशये नतत्कोभ्या त्वापादानम् इदमतीत्यपवरे रघुवरे अनेन साद्धं विहातं वरप्रेक्ष्ये पुता लीबतमर्न
रे प्रहोषतानी तल्ले गपुष्पारपाकत सदेव लगामरद्वैतिप प्रमस निरुममन्त्रा रिता न्नाल्लेकाररूपेण
प्रः इति सहोक्तिः करणम् विना हि नि निचिदिनप्रस्तुतं वार्त्तपहीनं दुष्मचनेन दा विना जिनीमाहं
नरं त्वा संतप्रेयम् इति साधयित ३ धर हं चै

कुं

४

कुं

स

कवि

न्यथेः रत्नस्यमिति ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः कस्यचिदुक्तिः हे ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 सशोकः प्रोक्तसहितः कृतः त्वं गुरुकर्म हनति ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 त्वं नृपतेः पत्नयेः रत्नं रत्नवर्गः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 हे वत्स पुत्रिणि शिलीमुखामुसरायां योनिं मां प्रत्यपि स्मरेण धनुष्यामुक्ताः प्रेम्णाः शिलीमुखः वायुज्जवावि
 एवं कान्तायाः पादतलस्य गाने यथा न वसुदेवो ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 कस्य पुष्पाद्गुह्यमिति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 यं वसानं गृह्यतः दृढतरं निहृत्वा पुष्पाद्गुह्यमिति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 एष प्रकृतं त्वं गानुसाम्यमेवेत्यर्थः कथं तत्राह दृढतरं निहृत्वा पुष्पाद्गुह्यमिति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 वैसुरकेन मुष्टिं मोचयामावात एवमुक्तेन दृढतरं निहृत्वा पुष्पाद्गुह्यमिति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 इति गृह्यतः त्रिषु सारं उपरि यः को ये विधानेति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 नलिनवेषज्जातमप्यहः खड्गमुक्तेन वरणादिनि एव विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 र्मप्रयुक्तैर्लक्षणांशुनिरेकागरीं चैलदाणं चैकविदुपमेयस्यात्कार्यं विहितं च न दृढतरं निहृत्वा पुष्पाद्गुह्यमिति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया
 विहितं दृढतरं निहृत्वा पुष्पाद्गुह्यमिति विहिताः ज्ञेयं कुरुदेमनिविहिताः सर्वसमानं ज्ञेयं केवलं भावविधाया

कु. २
२
कु. ३

निलक्षणमित्यर्थः निदर्शनात्तन्मनुष्यज्योतिरिति वा स तस्यार्थः बोधनमपरोनिदर्शनां प्रदूरेति संबन्धः स्मृत्
दृष्टेयोरिति निवृत्तयोर्द्वन्द्वेन बोधादिभ्यस्तन्निधानत्वं समुदाहृतं दत्तव्यं होतुनि दर्शने पूर्व निपातवि
धेरनित्यत्वं तु लक्षणव्यवहारे कस्यचिदिति प्रवाहः सतोवेति विभक्त्यन्तत्वं लक्षणान्तर्गतत्वं
दास्येनार्थबोधने च सकारित्वाभावेनैवानतिप्रसंगादिति स्वकिपया सह कारिभ्यो विप्रिष्टव्यत्वं
संबन्धार्थप्ररोधने बोधानुकूलायापारोपनिबन्धवर्णितेसां निदर्शनेति चरणं प्रयत्नेवानपि त
द्योदस्योदराभ्यां चित्ताचनान्नामचल्यस्य जी नकेवलं नित्यता भवेति चानन्तिवंचितमसः प्रभाव ति
इत्यादाविति व्याप्तिः अवलोकनं किं या विप्रिष्टया कतिपयात्पः प्रभावबोधनस्य वर्णनादि वैत
क्रियेत्यनेन दृष्टा विधाय बोधनस्य विवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणं चोक्तं विधाय बोधकत्वेन नन्द
भावात् इत्यवदृष्टं तज्या क्रिया विप्रिष्टस्यार्थ बोधकत्वं संबर्णनानं निपातव्यं नित्यं नित्यद्वित्युच्यते
धर्मवर्णनं नित्यं मुदाहृत्य तन्मनो ग्राह्यं तत्र उदाहरणं इत्यर्थः लक्ष्यं लक्षणं तन्मनो न
तस्मात्तं बोधानस्य गम्यमानत्वं च त्वर्थः दृष्टान्तत्वेनोक्तिः दृष्टान्ते स्मृतिनमन्ते विवक्षिते या
त्यर्थः दृष्टान्तो भूतः संज्ञातो यथेति वा एवं तस्योक्तत्वं च दृष्टान्तत्वं तस्मात्तद्वद्विधानं तस्मात्तद्वद्विधानं
निदर्शने ४ वै २ सं ३

कुटी
२

३८
कुटी

यति न्निर्दिष्टं इति वलेद्वैतविशेषस्य निवन्धने कर्तव्यं जडमूर्तत्वं हरे रंघिदं उो पुष्पाकं सुदेति
 निसंबंधः कीदृशं विधेयं कृतं विदुः स्यात् न नद्रूपस्य सस्य नालदं उर्यः विधिः कुरुपनेति उर्यः
 निसंबंधः विधिः कुरुपनेति उर्यः विधिः कुरुपनेति उर्यः विधिः कुरुपनेति उर्यः
 नि कर्तव्यं विधिः कुरुपनेति उर्यः विधिः कुरुपनेति उर्यः विधिः कुरुपनेति उर्यः
 नि त्वर्थः एवकारस्य चेतनं विवर्तमानं नि रेकं स्फुटयति पट्टति नि अभावादिनि सादृश्यात्
 वादिनिभावः नृपकविशेषे निवासिमात्रापरिहरति यत्ति त्वं यच्च निस्पृहनि सावयवक त्वं
 पकटाहरण इत्यत्र नान्यः विषयविधायि विप्रपन्नानां तरे पविषया तेषां संबन्धिनां वि
 शेषणानां ज्ञानेन निद्रयं सति रेव कौलिको यो निनीही यो तं नृपसत्तौ त्वयः एतत्प्रधा
 नं प्रकृतं न दं गभूतान् प्रकृतिविशेषणैः प्रतिपाद्यते यथा ज्योत्स्ना नृपेण भस्मना धुरणम
 इत्येवमेव न धवलो नारकरूपान् प्रकृतिविभ्रतीं नृपसत्तौ त्वयः एतत्प्रधा
 दुर्कपालेन्यस्तं लं धनं धनेना सिद्धं ज्ञानं सपरिमलं चूर्णं धरि ति दोलाकमल गृहीतं निद्र प
 नो बुभुक्षोपपदनामापपदनां च वहारयति चंदी दमः मुद्रापरिमल प्रादौ प्रशंसा र्था वि ३८

नृदीपं यं
दधती २

केटी ५५ शस्यव्यवर्तकतया स्वस्वपकथनमात्रपरत्वात् मुख्यचंद्रमये इत्युक्ते तायां चंद्रनिष्कृतादकत्वादिकर्मा संवध
 २ प्रयुक्तं मुख्यचंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीति तदा एव समन्वयः बाधा भावदशायां नृजायना नामुखादौ च
 आदिसंभावना नोत्प्रेक्षेति न ह्यार्याहार्येति विरक्तसंध्याकं पिसंपुरस्ताद्यथास्तः पार्थिवमुज्जिहीने शंकेह
 नूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मांभरतः ससेन्यः इत्यत्र जोहमनस्वसंसेन्यप्रत्युद्गते धर्मसंवधप्रयुक्ता ५५
 यांभरनेतत्संभावनायामपि नातिव्याप्तिः तस्याप्रनाहार्यत्वात् संभावनं यदीत्यस्यांदिनू हो न्वसिद्धा ५५
 ये इति वक्ष्यमाणसंभावनालकारविषये यदि शोभो भवेद्दृक्का कथितानां सुगुणानां त्वेत्स्यादावतिव्याप्तिवार
 णाय प्रयुक्तानाम् सर्वाणि शोधिसौंदर्यं शंके सत्प्रवृत्तौ मुख्यम् येन सांमृगशांवादी सा वित्रीनरलीक
 ति नस्यादावतिव्याप्ताय तन्महेति संभाव्यमानहृत्तत्त्वधर्मविशेषणम् नत्र सा वित्रीनरलीकारक
 त्वहपोधर्ममुखहृत्तिर्ननु संभाव्यमानहृत्तिरिति दिक् वस्तुहेतुफलान्मता वस्तुफलहेतुतादात्म्यम्
 ननु संवधानरेणेत्प्रेक्षायां प्रसंग
 ह इति चेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानुसारं न्यमोभिधानान् एतत्संवधानायेव लक्षणे ५५
 एतत्प्रवृत्तादात्म्यापादानमिति नत्वलंकारसर्वस्वकारादिभिः स्वरूपोत्प्रेक्षेति व्यवहृतायां स्मृतीयाया
 अप्रतिस्त्वात्रिधेत्युक्तमित्यात्राव्याह प्रवृत्तिः आसामध्ये या प्रयुक्ता वस्तुत्प्रेक्षा से वस्तुत्प्रेक्षा इत्यु
 चने इत्यर्थः विसृत्वरस्येति प्रसरणशीलस्येत्यर्थः नमस्तस्मिन् संभावनेत्यनेनाच्चेति

मयुक्त

नमिपु मगदति २

एमायन

विभा
ग २

कणव

सूय

ग्रन्थ

भावनेमेत्तापदवा आस्यानुसाचवसुहेनुफलद्वयेण त्रिधेत्यर्थः वसुहेनुफलानां च संभावनाधर्मकत्वे स्ववि
धेयकत्वं संबधेन तेन वसुहेनुफलविधेयकत्वेनेति पर्यवसितोर्थः वसुत्वं च हेतुत्वेन वा विवक्षितं य
नद्विन्नत्वं नातो वसुत्वस्य केवलान्वयितया संगतिः उक्त्यादि अत्रासा मुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्यावस्तुत्प्रेक्षा
उक्त्यानुवोक्ता नुक्ते आस्यदेयस्यादिति विग्रहः कोकस्य च कवाकस्य स्त्री कोकी न स्या विरह इत्याणां शुष्मणा
मग्नीनां संबधेन धर्मसमूहमित्यर्थः नियतीवेति अत्र नम इति नम इति च के
न पदम् रक्तादिन्यादिदृष्टिनां पुनि नायक स्यात्किः तव मृदुलो मुकुमारा वंधी चरणौ ध्रुवं भुवि विद्वेषणात्
हेतोरक्तवर्णविति त्वमुखेति प जगतायास्त्वमुखकानैरिष्टया हनुनेत्यर्थः वैरायत इति वैरं करोतीत्य
र्थे शब्दवैरकलहाभ्रमेघेभ्यः करण इति क्त्वाऽ मध्य इति कुचयोर्धत्वे धरणार्थकन कस्य दामभीरज्जुभि
ति निगीर्षा धावसानरूपातिशयोक्त्या वलो भिर्वद् किमित्यर्थः प्राय इति अक्लं कर्तृ प्रायः बहुधा त्वच्चरणौ न
वंप्राप्तोत्तोये जले तय स्पति तव मूरतीत्यर्थे कर्मणो रोमं शतपोभां वति च रो रिति क्त्वा नपसः परस्मै चेति पा
रस्मै पदम् लङ्गां परिकुरुते अन्यधर्म इति अन्य विषयिणो यो धर्मस्तत्संबधद्वयेण निमित्तेना
न्यस्य विषय न्यस्य विषयिणस्तादात्म्येन संभावनमित्यर्थः अन्यस्येति यस्मर्थो विषय यता ध
मिता रूपा विषयिणो यस्मर्थस्तु विशेषणता रूपा विषय यता ग्रन्थत्वेनोत्कीर्तनं च संभावनाया आहार्यता
सूचनाय तत्राच विषये निरुद्धधर्मसंबधप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यं सर्गेण विषयिविधेयमाहा
य संभावनमुत्प्रेक्षेति पर्यवसितम् नन्निषधर्मसंबधप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनामिति निमित्तकर्म इति श

कल
त्वेन र
28

मध्य
भागः ८
पद ६

क

कं ५४

इति

नीलोत्तमेति अत्र नीलोत्तमपदसाध्यवसानलक्षण ५६ परस्कारेण ५२
पद ५३ अत्र नीलोत्तमपदसाध्यवसानलक्षण ५६ परस्कारेण ५२

29

रणायाजुपात्रेति यमेव बह्वपकाद संविशेषः प्रतिपाद्य सुचने भानिवाभणयाहमेति उत्पेदाचार
णाथनिप्रयेति पास्थितेकामिनीनयनेशान्नुपस्थितस्नीलोत्तमलवविशिष्टस्यमेदसंम
गोणानुयः शान्नुपस्थितयोः कृतीयसाधनयोरिवत्रा किललक्षणभामुपास्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तत्पर्यव
यात्रानज्जीकरिबोधकाभावान् एवच नीलोत्तमाभिन्नकांतिविशेषवद्वहदिति वेददियमभेदा नियो
नं शा किरिनुच्यं नचैवं सनिद्रपका द्वेवलक्षणमिति वाच्यम् द्रपके विषयितेदयाप्यविषयनाच
छेदकस्यभावेन वेतलक्षणत्वस्युत्पत्तयेदमेदभावेन तात्पर्यम् किंनुभेदभावेन दाकांतिविशेषादिह
पताद्रूप्यं ववो धानाद्रूप्यातिशयोक्तिर्वद्वपने इति बोध्यम् वापीति मध्यभागमारभ्यमुखपर्यन्तं नायि
स २ कांतिवर्णनमिदम् गगनेसूक्ष्मजयानद्वलं ह्येमधोकाप्यनिर्वचनीयजोभावापीनद्वंभीरानाभि
गः सुचतिशोभन तत्परंतदृष्टभागे ५६ द्रुनीलघटितासूक्ष्मपट्टासरणि सद्धन्त्रपमारोमावलीत्य
मुच्यते किंभूताकांतवननिर्मितासापानपंक्तितादृशीत्रिवलीप्रधिगनवनी प्राप्रवनी नथागेतदू
ईदंशोशोनीतदंजुग विशालो कुचोसुरनरति विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते कौटुशोसुकृतिना
पुण्यवनासुगमोसुलभगमनो पुनः कौटुशोचंदनतरुभिप्रदनपंकेनचाकृत्रोव्याप्तोययोस्तथाभू
नो नचत्तानांनदोमिश्रानांचसुधाशोसद्वदालादकस्यैसान्निधानान् अमृतंनददास्वाद्यमधुरमा
धुर्यसु लभमित्यन्वयः विधानां भेदानामितीत्यस्पष्टदर्शनार्थमित्यनेनाचयः अतिदेशेनेति साह
प्रपत्त्यर्थः मुख्यरूपकभेदयातिशयोक्तौप्रभावाद्रूपकपदं द्रपकसदृशापरं मासमग्नि

सुर
नी
देशो

यण १५

रामः
२३

एवमन्यत्रापि बोध्यम् पूरमिति अयं विधुश्च ययोधेः पूरं वर्द्धयितुं एणं कमणिचंद्रकांतं कियंति लोकोत्था
 ३५ रिमितानि ययांसि दोग्धीति शंके तथापि योः यनिभिः विप्रयोगे सति सत्रोक्तोक्तं गतानां नयने कर्मभू
 ते कियंति ययांसि दोग्धीति शंके इत्यन्वयः दुहेर्द्विकर्मकत्वात् एणं कमणिमिति द्वितीया एवेत्यनेन इ
 त्पत्रापि मध्यः किं न्यत्रैकस्य तद्वत्त्वस्य फलत्वेन कुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिह नृदावण्यप्रवणयोः फलत्वेन पूरव
 र्द्धनस्य तदिति भेदः बृहणं वर्द्धनं तदा वर्द्धनकाले तेन चंद्रेण रथस्थितानामिति रविः रथस्थितानां नियुक्ता
 नां पुरातनानां वाहनानां मश्वानां परिवर्तनायेव नुरागे नमाना मुन्यतिभूमे उत्तरस्यादिशि प्रतस्थे इत्य
 न्वयः प्रायोक्तमित्यत्र ऐक्यस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणम् इह नृपरिवर्तनं क्रियाया इति भेदः नन्वेवं
 कारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि ज्ञात्यादिभेदानां मुक्तत्वात् कुनस्तेन प्रदर्शिता इत्यादिवाक्याह गता
 ३६ वेति उक्तं भेदा एवेति उत्प्रेक्षा इत्यनेन तद्वत्त्वकारविशेषप्रयोजका इति शेषः तथा च ज्ञात्यादिभेदा
 नां च मन्कारविशेषानां धायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः त्रैलोक्ये न तत्प्रेक्षा बोधकत्वेन न्यर्थः त
 त्कीर्तिरिति अत्र चानुपात्तस्वर्गमनविषया स्वर्गगा प्रवेशनादात्म्ये प्रेक्षा विशेषणीभूतममणश्चान
 न्वत्पहेतुत्वे प्रेक्षावाप्रतीयत इति बोध्यम् इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् अतिशयोक्तिं न दायति रूपकानि शयो
 क्रियेति गृहणमुपस्थापनम् विषयिह पतयेति विषयिणो रूपमस्य तस्य भावस्तत्तानयेत्यर्थः रूपं चाभे
 दनादुपान्यतरेति न सतीति सप्तमी समर्थान्तिरित्यभिप्रायेण एवं चानुपात्तविषयधर्मिकाकार्यं
 निश्चयविषयीकृतं विषयभेदनादुपान्यतरूपकानि शयोक्तिरितिलक्षणबोध्यम् अत्र रूपकवा
 तं न २

कु. हो. ग्र. तर्कः निवेदिताममृत्युदितम् रवीति रविणा संतप्रोगतः तस्परवे र्गस्थान् गृहे भवान् बंधु निति
 २५ यावत् ध्रुवपायः बाधितं सरः प्रविशति ननु स्तोत्रं हि यस्मात् गजस्य स्थानं निष्कलं निष्प्रयोजनं
 नित्यं च यः प्रसक्तान् प्रसक्तैः प्रतिश्रायोक्तैः सायन्तु च कथं न प्रसंगात् अलं सर्वं स्वकुटु। काव
 क्रमं सद्यो लोकायां शुद्धा पकुतिगर्भत्वं दर्शितम् तदनु प्रसक्त्या च त्रिविधा सहस्रेणा
 सुपर्यासाय पकुतिगर्भत्वं नित्यं मेदकेति त्वत्त्वे वने ज्ञानीयस्ते वा न्यत्त्ववर्णनम् न ज्ञानी
 यमिन्नत्वेन वर्णनम् न ज्ञातार्ये बाध्यम् एवमग्रेपितेन भ्रान्तौ नानिवाप्तिः अस्ममहीयते गं इदं वलो
 भीर्यमन्यदेव प्रसिद्धा भीर्यमिन्नमेवेत्यर्थः अन्येयमिति दृपसौ दयं च वैदग्ध्यं चातुष्यम् को न रत्वं
 धोरणीय रिपाटी एषानलिनपत्रादी विधेः साधारणी सृष्टेर्न च न्यः अजो न राहं नु जं प्रतिपत्त
 अंग्पां प्रन्यत्त्ववर्णनविशेषः संवधेति अयोगोऽसंवधे योगकल्पनम् संवधवर्णनम् संवध र्थं अन्य
 आभेदमिन्नत्वे सति अन्यत्वाद्यनिदृपिनो ग्राह्यः तेन नृपकातिशयोक्तादिभूमे देषु नानि।
 व्याप्तिः सोऽति सोधोस्त्री राजसदनमित्यमरः न च त्रेवस्त्रां नीवेदुमंडलमनीव पदप्रयोगे देवे ति
 उत्प्रेक्षाप्रतीतेस्तदप्रयोगे मोक्षे वा त्वमुचितम् इवादि सत्त्वावाच्योत्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्या
 त्रेक्षेति नियमान् अन्यथा त्वत्कीर्तिभ्रंश एवात्रानेति पूर्वोदाहृते पद्येपि गम्यात्प्रेक्षानस्यानू वि
 शेषभ्रंवादिनिचेनैवम् उपदृष्टिर्नियमस्यान्तकारान्तराविषय एवाभ्युपगमान् अन्य
 यान्तरं नुस्वंचंद्र इत्यादौ मुखचंद्र इति नूनं पदाप्रयोगे गम्यात्प्रेक्षापत्तेः एवं च प्रकृतैः स

निवसन्ति तत्राह उक्तामोक्तिं कविदुर्मप्रवा त्वचञ्चनराजप्रनयोर्मध्येमधुरसः अंतराञ्चनरेणयु।
 नैइति विनीया पुष्पपुंकेवलधूर्वहं भारवाहकं ननु मधुरसयुक्तं नयोर्मक्ताविदुमयोः त्वत्तु नि
 श्रितम् प्रालेयद्युतिमं जले एकासिका एकस्मिन्नासिकावस्थितिः एकाधिकरणमित्यर्थः नन्व
 एवेसमुद्रे तच्च चंद्रमाडले च शंखमृद्धिमस्तके उदंचेति उदये प्राप्नोति न पुनः पूर्वाचलस्योद
 यगिरेः अन्तरं अत्र मुक्ताविदुममधुरसप्रालेयद्युतिमं जलं शंखशब्देः क्रमेण दत्ता धरतनाधु
 र्यमुखकं ठानिगीर्णः पूर्वोदाहरणे भ्रान्तोक्त्या स्पष्टोपन्यवः इह तु यवंधूर्वहमित्युक्त्वा गृहं इ
 ति भेदः प्रालेयं मिहिकाचेत्यमरः गतास्त्विति पुरेभवाः पोरस्तेषां विलासनीषु ति मीनां मत्स्या
 नां संघट्टनेन ससंभ्रंती रंगता सुसतीषु यत्र नगर्यां सिषानदी उल्लसन्तीनां फेनतनीनां कुले
 न उक्तः कृतः अद्वाद्वा सो उद्गता स्य यथा तथा भूतवा विभातीत्यन्वयः इतीति इत्यत्रेत्यर्थः
 इंदुमाडला विन्यादिपदाभ्युपरसपरिग्रहः सूत्रादिस्त्विति सूक्तिमाधुर्यादिस्त्वित्यर्थः आदि
 नाधरमाधुर्यादिपरिग्रहः निवेशनान् अभेदाध्यावसानान् जानेशते दमयंती वर्णयतो नल
 स्योक्तिः अतिशयिता प्रागान्नो हित्यान् इदमधरस्वरूपमेव विंवमिति ज्ञाने ननु विंवफलं इ
 त्येवकारार्थः विंवस्य विंवफलस्य अतोस्मादोषादधरत्वं निरूप्यत्वं व्यक्तं स्फुटम् कथं न हि
 विपरीता लोके प्रसिद्धिः तत्राह द्वयोरनयो विजोयस्य ता रनस्य स्य वाधे अत्र माणा मसमर्था
 नां जनानां नाम्नि भ्रमो विपर्यासप्रभूदिति अत्र्यजेति सूच्यकर्तृकै नैत्रापरपर्यायतेर्नयनेन

उदंच
ति ५

समयं

रा ६

विसागराद्वेतिविशेषोपमयेतिसेयम् प्रसिद्धेस्त्वत्तानत्रापरितोषोबोधः यथा कथं विदिति
 लामनाक्रमणीयत्वं स्यातिप्रसिद्धत्वेनतत्समर्थनापेक्षाभावात् चंद्रालोकगतमेतन्नसमंजस
 तिभावः इदं वक्ष्यमाणं यत्कमितिगुणसमुदायेराकस्यदोषस्यानाकलनमनेतिप्रसिद्ध
 यासमर्थनापेक्षामिदंरित्यादिविशेषेणसमर्थनइत्यतः स्पष्टमित्यर्थः कर्णेति हेकाक
 योरसंनुदंपीडाजनंतरंगितंरादिनमंतरंराविनात्वयंमकरंदः पुष्परसःतच्छालिनम
 दस्राश्रवदंगाहस्वश्राश्रय इहामृतदोत्यावयंकोकिलंमनहेजानीमहेयनः स्थेभवन
 स्यान्माहात्म्येनकनिचिदसुनिधः न्यानिभवंतीतिस्मय्येन पूर्वोक्त विज्ञापसमर्थ
 म नमः अत्रापिनदा कांलायांविशेषदृषंभीतरंन्यस्यातिनेपाल भूमिपालस्यभालेप
 तितेयंकेकस्वरिकांकोनरांकेनापितुसर्वइतिमालिन्यमितिमधुलिट्प्रमरःकलंक
 वृत्तावजंशशिनीमीलिन्य तःकुंतलवमुखेनदृक्चनिलकांजनंचनयोराभांशोभां
 इत्यनुषज्यते अंजनाभेइतिपाठे द्वितीयादिवचने उक्तंमर्थसामान्येनसमर्थयति दोषावपि
 चिल्लनतोमिथोमिलनात्तुगुणत्वमितः प्राप्नुतः इतिकथमेतन्नाह हियतः वक्तुर्वचसिभ्रम
 विपुलंभौभ्रांतिप्रतारणेगुणोभवतः घटवतिघटाभावंनिर्णीयपरप्रतारणयघटोस्तीत्येवा
 प्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमितिभावः इतिविकस्वरात्कारप्रकरणम् प्रौढोक्तिरिति

रावपेक्षाविरहेपिसमर्थनसत्त्वात् अप्रकृतेनेति आद्ये महात्मनां सर्वसुकरत्वेन हनमदधितरणस्वप्रकृत
विशेषसमर्थन द्वितीये पुष्पसाक्षात्सूत्रवृत्तानेनाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्संगप्रपुक्त
पूज्यत्वसामान्यरूपस्य समर्थनमिति यः यदुच्यते इति हेतुर्वाति रूपमाकृतिसौंदर्यपापवृत्तयेऽप्य
चरणाय न भवति यजकृतिस्तत्र गुणवत्सनीति न्यायान्न इति यदुच्यते न ह्यनममभिचारियथा
यथापि उदाहरणं दर्शयित्वा स्तम्भेनैव पार्वतिनव श्रीलमाचरणं तपस्विनामप्युपदेशरूप
तां प्राप्तिमिति प्रकृतेन विशेषेण प्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनम् दानमिति दानं वितरणं मदजलं
च जले रुदकेः जडैश्च जलयोगे दानं अधिपदे आकांक्षेति विद्युन्मानगतिः सगतिकः बुद्धिर्मा
श्रकः आसितुं स्यात्तुम्सहेतुं चाकुर्यात् यस्मान्मिमंलोर्मज्जनं कर्तुमिच्छोर्गजस्य कटो गंड एव
कटाहः तस्य तटादं ग्राहलीनां पटलैः समुद्देः परितो मंजु श्रीघुमुदयाति उत्पत्तिर्न इत्यन्वयः अ
जापि पूर्वोक्ते कर्म प्रकृतसामान्यमुत्तरादौ केन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् इत्यर्थोत्तरात्
सप्रकरणम् यस्मिन्निति काये इत्यर्थोत्तरं निवृत्त इति शेषः समर्थसमर्थकभावापन्नत्वेन
नलने निवेशनीयम् तद्विना च मत्काराभावेन च मत्कारित्वविशेषणं नावश्यवत्कथ्येनै
वानतिप्रसंगान्न एवमर्थोत्तरात् सत्त्वल्लेखेण विरोध्यम् सनेति प्रकृतेराज्ञानजिगेन जिगेन
त्यरेरिति शेषः प्रकृतस्तत्समर्थनं महान्तो हि दुर्द्वयोऽनाकमणीया इति सामान्येन तस्या